

Ağstafa rayonu ən qədim tarixi arxeoloji abidələrdə

Əli Əliyev,
Ağstafa rayon Təhsil Şöbəsinin
aparıcı məsləhətçisi

“Ağstafa rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb hissəsində, Böyük və Kiçik Qafqaz sıra dağlarının arasında, Gəncə-Qazax maili düzənliyində və Ceyrançöl alçaq dağlığında yerləşir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik bu rayonun sahəsi 1503,7 kv.km, əhalisi 82 min nəfər, mərkəzi Ağstafa şəhəridir. Rayonda ümumilikdə 39 yaşayış məntəqəsi (1 şəhər, 9 qəsəbə, 29 kənd) vardır

Ağstafa şəhərinin adına tarixi mənbələrdə ilk dəfə XIII əsr alban tarixçisi Gəncəli Kirakosun "Tarix" əsərində rast gəlinmişdir. Müəllifin yazdığına görə, əsası XI əsrdə qoyulmuş şəhər məhz bu dövrdən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. XIV əsr tarixçisi və coğrafiyaşünası Hamdulla Qazvininin "Nüzhət-əl-qülub" adlı əsərində də Ağstafanın adı çəkilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu ad Kürün sağ qolu olan Ağstafa çayının adından götürülmüş və mənası "Oğuz tayfası" deməkdir.

İnzibati rayon kimi 1939-cu il yanvarın 24-də təşkil olunmuş Ağstafa 1959-cu il dekabrın 4-də Qazax rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. 1990-cı il aprelin 14-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Qazax rayonundan ayrılaraq, yenidən müstəqil rayon statusu almışdır. (7, s.311).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 2 sentyabr tarixli qərarına əsasən, rayon ərazisində 2 dünya, 36 ölkə və 14 yerli əhəmiyyətli, 52 arxeoloji-memariq abidələri vardır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkildiyi dövr ərzində isə daha 9 mədəniyyət abidəsi aşkar edilmişdir ki, bununla da abidələrin sayı 61-ə çatmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2007-ci il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış, Gürcüstan Respublikası ilə sərhəddə yerləşən "Keşikçidağ" Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu və Kür çayı boyunca uzanan Qarayazı Dövlət qoruğu da bu rayonun ərazisindədir.

Ağstafada minillikləri özündə əks etdirən xeyli sayda qədim in-

san düşürgələri və yaşayış yerləri arxeoloqlar tərəfindən qeydə alınmış və bir neçəsi arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilib öyrənilmişdir. Onlardan dünya əhəmiyyətli abidə olan "Töyrətəpə", "İ Şomutəpə", "Qarğalar tapəsi", "Duma təpə" və başqaları Azərbaycan tarixinin neolit və eneolit dövrləri mədəniyyəti arxeoloji sahədə, əkinçiliyin ən qədim kökləri haqda verdiyi məlumatlar baxımından daha çox tanınmış və tariximizin müəyyən dövrləri arxeoloji ədəbiyyatda məhz bu abidələrin materialları əsasında işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan tarixinin ən dərin kökləri cəmiyyət tarixinin ilk pilla-

"Keşikçidağ" Dövlət Tarix və Mədəniyyət qoruğu ərazisində mağaralar

si olan daş dövrünə gedib çıxır. Qədim insanların öz əmək alətlərini əsasən çay daşından hazırladığı bu tarixi dövr ərzində bəşəriyyət böyük bir inkişaf dövrü keçmişdir.

Daş dövrü öz inkişafında üç mərhələyə ayrılır: qədim daş dövrü – paleolit, orta daş dövrü – mezolit və yeni daş dövrü – neolit. Paleolitnin özü də üç dövrə bölünür: aşağı, orta və üst paleolit. Avropa və Asiya qitələrində toplanmış qazıntı materialları əsasında aşağı paleolit olduqay, qədim aşel və aşel dövrlərinə, üst paleolit orinyak, solyut və mədlən dövrlərinə ayrılır. Orta paleolit isə arxeoloji ədəbiyyatda mustyе dövrü adlandırılır.

Dünyada insanlığın ən qədim dövrü aşağı paleolitnin olduqay dövrüdür. Şərqi Afrikanın Olduvay dərəsində, Keniya və Efiopiya ərazilərində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri tarixə Olduvay mədəniyyəti kimi daxil olmuşdur. 2.6 – 3 milyon il bundan əvvəl başlayıb, 700 min il bundan qabaq sona çatmış Olduvay mədəniyyəti planetimizin ilk sakinlərinin ən qədim inkişaf mərhələsi hesab olunur. (8, s.22).

Azərbaycanda bu dövrə aid arxeoloji tapıntılar Füzuli şəhərinin 14 kilometrliyində, Dağlıq Qarabağın Hadrut rayonunda, Quruçayın sol sahilində yerləşən məşhur Azix mağarasından aşkar olunmuşdur. Bu mədəniyyətin kompleks elmi tədqiqi nəticəsində ölkəmizin ərazisində ibtidai insanların 1.2 milyonu il bundan əvvəl yaşamağa başlaması, daşdan əmək alətləri hazırlaması və Quruçay mədəniyyətinin 700 min il əvvəl sona çatması sübut edilmişdir.

Azix mağarasında həmin dövr 500 min il davam etdikdən sonra aşel dövrü ilə əvəzlənmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 700-650 min il bundan əvvəl başlamış aşel dövrü 450 min il bundan qabaq sona çatmışdır.

Azərbaycanda qədim aşel Azix mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmışdır. Buradan iki mindən artıq daş məmulatı, ovlanmış bir çox heyvan sümükləri tapılmışdır. Bu dövrə aid əmək alətləri Ağstafa rayonunda Şişqzey açığ paleolit düşürgəsində də aşkar olunmuşdur.

Azərbaycanda qədim aşel öz uzunmüddətli inkişafından sonra orta aşellə əvəz olunmuşdur. Burada 450-400 min il əvvəl başlamış orta aşel 200 min bundan qabaq sona çatmışdır.

1968-ci ildə Azix mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əmək alətləri ilə birlikdə, qədim insanın alt çənə sümüyünün bir hissəsi də aşkar olunmuşdur. Bu, 18-22 yaşlı qadına məxsus keçmiş SSRİ ərazisində ən qədim insan çənəsi hesab olunur. Azixda

tapılmış çənə fragmetinin sahibinə azıxantrop – "Azix adamı" adı verilmişdir.

Həmin dövrə aid abidələr Ağstafa rayonunda da aşkar edilmişdir. Belə ki, Kür çayının sol sahilində (Ağgölün şimal-şərqində) Qaradüz, Qarabağ, Sarıburun adlanan və aşel dövrünün ortalarına məxsus (təxminən 400-300 min il tarixi olan) yaşayış məskənləri qeydə alınmışdır. Bu məskənlərdən birində hətta daş alət hazırlanan emalxana olduğu da müəyyən edilmişdir (2, s.11).

Son aşel dövrü 200 min il bundan əvvəl başlamış, 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmiş və orta paleolitlə – mustyе dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Mustyе 35 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir. Bu dövrdə niza və cidaların daşdan hazırlanmış ucluqları meydana gəldi, ovçuluq təsərrüfatı xeyli genişləniş mürəkkəbləşdi yüksək səviyyəyə çatdı.

Arxeoloji qazıntılar zamanı mustyе mədəniyyətinə aid qalıqlar Ceyrançöl, Köçəsgər kəndində Molla Nağı tapəsi və Paleolit düşürgəsi yaşayış yerlərində aşkar olunmuşdur.

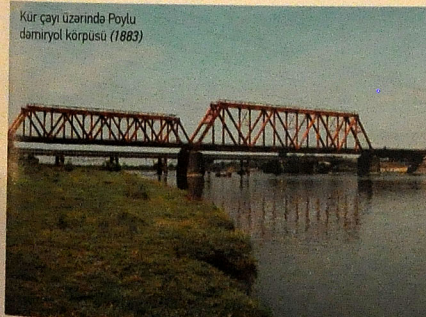
35 min il bundan əvvəl mustyе dövrünü üst paleolit dövrü əvəz etmiş və 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə insanlar universal əmək alətləri – qaşov, bız, ucluq kimi daş alətlər, sümükərdən işə bız, bıçaq, qarmaq, süngü, iynə hazırlamış və əsasən mağaralarda, qazma və yerüstü daxmalarda yaşamışlar.

Üst paleolit abidələrinə Kür çayının sağ sahilində Qırağ Kəsəman, Göycalı yerüstü paleolit qalıqlarını misal göstərmək olar. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində müasir insan tipinin formalaşması prosesi başa çatmış, ibtidai sürü icması nəsl-qəbilə quruluşu ilə əvəz olunmuşdur.

Eradan əvvəl XII minillikdə bəşər tarixində yeni bir dövr – Mezolit, yeni orta daş dövrü başlamışdır. Həmin vaxt iştehsal təsərrüfatının əsas sahələri olan əkinçilik və maldarlıq meydana gəlmiş, ox və kaman ixtira edilmiş və kollektiv ovdan fərdi ova keçilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır.

Mezolit abidələrinə Molla Nağı tapəsi, Kiçiktəpə və Çapış tapəsi yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Bu abidələrdən xırda daş alətlər, ox ucları, alət hazırlamaq üçün karadaşyarı nüvəciklər, mikrolov-haciklər, heyvan sümükləri tapılmışdır.

E.ə. VIII minilliyin sonlarında mezoliti yeni daş dövrü olan Neolit dövrü əvəz etmiş və e.ə. VI minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Bəşər tarixində bu dönüş mərhələsi "neolit inqilabı" adı altında məlumdur. Məhz bu dövrdə keramika icad olunmuş, məişətdə bə-

Kür çayı üzərində Poylu damiryoal körpüsü (1883)

"Türbələr kompleksi" (Poylu kənd qəbiristanlığı)

yük rol oynayan ilk gil qablar hazırlanmış, daşları mişarılmaq və kəsmək üsulu kəşf olunmuşdur. Qarğalar tapası'ndan tapılan topuz daha çətin deşilən davagözü daşından düzəldilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu bütün Qafqaz və On Asiyada davagözü daşından hazırlanmış ilk topuzdur (5, s.62).

Neolit dövrü abidələrinə Molla Nağı tapəsi, Kiqiktəpə, Çəpiş tapəsi, Töyrətəpə, Şomutəpə, Qarğalar tapəsi və Aşağı Göycəli kəndi ərazisindəki Arzamastəpədə rast gəlinmişdir. Həmin abidələrdən cəlbəli daş alətlər, gil qab nümunələri, tikinti, dənli bitki, xüsusilə baltalar və digər maddi-mədəniyyət qalıqları tapılmışdır.

“Başar tarixində ilk kütləvi metal olan misin kaşığı ilə yeni mərhələ – eneolit, yəni mis daş dövrü başlayır. Eramızdan əvvəl VI-IV minillikləri əhatə edən bu dövrə daşdan tunca keçid mərhələsi olmuşdur. Bu mərhələdə insanlar mis külçəsinin döyülmə xassəsini icad edərək ondan aşıyalar hazırlamağa başlamışlar. Eneolit dövrü abidələrinə Molla Nağı, Kiqiktəpə, Çəpiş tapəsi, Töyrətəpə, Şomutəpə, Qarğalar tapəsi, Ayrınlitəpə, Poylu kəndi yaxınlığında I və II Poylu yaşayış məskənləri misal göstərmək olar.

Eneolit dövrünün məmurluğu, onun müxtəlif təsərrüfat sahələri haqqında geniş təsəvvür yaradan abidələrdən biri də Şomutəpə yaşayış yeridir. Burada iki mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Binalar müxtəlif ölçülü çiy kərpiclə tikilmişdir. Otaqların bəzilərinə divar dibində bişirilməmiş gil qablar vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu qablar dini xarakter daşmış və onlarda sönməyən, daimi od saxlanmışdır (4, s.29).

Şomutəpədən tapılmış müxtəlif növ buğda qalıqları, sümükdən və buynuzdan hazırlanmış toxalar, daş dişli oraqlar və s. əkinçilik mədəniyyətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Şomutəpədən Azərbaycanda ən qədim üzüm çayırdaşı da tapılmışdır. Müxtəlif heyvanlara məxsus qalıqlar isə Şomutəpə sakinlərinin inkişafı mədəniyyəti ilə məşğul olmaları sübutdur. Bu abidədən əldə edilmiş nadir tapıntılardan biri də sümükdən hazırlanmış qadın fiqurudur. Bu tapıntı öz zamanasının mədəni aləmini öyrənmək baxımından çox qiymətlidir.

Əvvəlki dövrdən fərqli olaraq, eneolitdə sapanıdan silah kimi istifadə edilmişdir. Təkcə Şomutəpədə bir otağın yanında 155 sa-

pan daşı əldə edilmişdir. Buradan tapılmış, əsası az ayrı formalı ağacdan, kəsər hissəsi isə dişli çaxmaq və davagözü daşı qalplarındən quraşdırılmış orağ bütün Cənubi Qafqazda ən qədim biçin aləti hesab edilir (6, s.11-12).

Tarixdə eneolitdən sonra gələn dövr tunc dövrü adlanır. Bu dövr eramızdan əvvəl IV minilliyin ortalarından I minilliyin başlanğıcına qədər davam etmişdir. Azərbaycanda bu dövr xronoloji cəhətdən üç mühüm hissəyə – ilk, orta və son tunc dövrlərinə ayrılır.

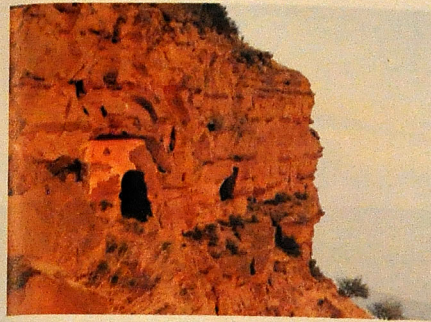
“Tuncun kaşığı ilə başlanan ilk tunc dövrü – e.ə. III minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Bu dövr abidələrinə Kiqiktəpə, Çəpiş tapəsi, Töyrətəpə, Ayrınlitəpə, II Poylu yaşayış yeri, Dağ Kəsəmə kəndində dünya əhəmiyyətli Çoban daşı abidəsi və s.-ni misal çəkmək olar. Bu dövrdə Azərbaycanda toxə əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olunmuş, buynuz və sümükdən qayrılmış toxalar dəbdən düşmüş, basit quruluşlu xışdan ilk dəfə istifadə edilmiş, ibtidai suvarma tətbiq olunmuş, bağıqlıq meydana gəlmiş, parçalar boyanmağa başlamışdır.

E.ə. III minilliyin sonundan orta tunc dövrü başlanmış və e.ə. II minilliyin birinci yarısına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində mübadilə ticarəti, qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri genişlənmiş, əmlak bərabərsizliyi daha da dərinləşmiş, ilk qala-şəhərlər yaranmışdır.

Kiqiktəpə, Çəpiş tapəsi, Töyrətəpə, Çoban daşı, Cantəpə, Sarı qaznaq, Ayrınlitəpə, II Şomutəpə, Alçaqtəpə, Qabaqtəpə və Güllütəpədə orta tunc dövrünə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir.

E.ə. II minilliyin II yarısı – I minilliyin əvvəli Azərbaycanda son tunc dövrünün axırları, dəmir dövrünün isə başlanğıcıdır. İbtidai icma quruluşunun intensiv surətdə dağılması və erkən sınıflı cəmiyyətə keçid dövrü Azərbaycanda xeyli miqdarda abidə miras qoymuşdur. Belə ki, Töyrətəpə, Çoban daşı, II Şomutəpə, II Poylu, Böyükəpə, Hasarlitəpə, Nadir bəy tapəsi, Ağalıtəpəsi, Dayırmantəpə, Ağtəpə, Kurqan çölü, Həsənsu nekropolu və s.-dən son tunc – ilk dəmir dövrünə aid keramika məmulatı, enli tunc qılınclar, tabarzişəkilli baltalar, müxtəlif xəncərlər, niza və yabalar aşkar olunmuşdur.

Son tunc-ilk dəmir dövrünün yaşayış yerləri Ağstafada bir-birinə yaxın yerləşmişdir. Töyrətəpə yaşayış yerində evlərin divarları

çubuqdan hörlülmüş və palçıqla süvanmışdır (1, s.158). Bu dövrdə normal həyat tərzini toqquşmalar nəticəsində tez-tez pozulub-kəsilmiş, sakinlər doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşdular. Keşikçidəğın bu dövr abidələri yalnız yaşayış məskənləri və qəbirlərdən ibarətdir. Dağın zirvəsindəki yaşayış yerinin sahəsi üç hektardan çoxdur. Təbii platforma üzərində salınmış məskənün atrafına – qayanı çapma yolu ilə – müdafiə hasarı çəkilmişdir. Buradakı kurqanların aksarıyyəti kiçik ölçülüdür.

Bu dövrdə tuncun emalı yüksək çiçəklənmə mərhələsinə çatmış, xış əkinçiliyi, bağıqlıq və üzümçülük inkişaf etmiş, yaylaq maldarlığının təşəkkülü prosesi başa çatmış, şərabçılıq meydana gəlmiş və Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrinə qoşulmağa başlamışdır.

Dəmirin mənimlənməsi mərhələnin ən mühüm hadisəsi olmuşdur. Bütün bu proseslər əmlak bərabərsizliyini dərinləşdirmiş, hakimiyyətə yüksəlməş nəsilləyə əyanlarını zənginləşdirmiş, insanın insan tərəfindən istismarını gücləndirmiş, cəmiyyətin varlı və yoxsullara bölünməsinə şərtləndirmiş, Azərbaycan ərazisində sınıflı cəmiyyət və ilk dövlət qurumlarının yaranması prosesini başlanğıcını qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild. Bakı - 2007.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı - 1993.
3. M.İsmaylov. "Azərbaycan tarixi". Bakı - 1992.
4. M.Гусейнов. "Древний палеолит Азербайджана". Баку - 1985.
5. R.Гөйүşов. "Azərbaycan arxeologiyası". Bakı - 1986.
6. Ə.Cəfərov. "İnsanlığın səhəri". Bakı - 1994.
7. Q.Əhmədov. "Bu günə necə gəlib çıxmışdır". Bakı - 1989.
8. Coğrafiya ensiklopediyası. II cild. Bakı - 2012.

Резюме

В статье "Древнейшая история Акстафы в археологических источниках" представлена информация о различных периодах истории развития региона, подтверждающая древность возникновения Акстафы, начиная с первобытного строя. В Акстафинском районе находятся два памятника мирового значения, тридцать шесть памятников республиканского значения и четырнадцать – местного значения. Изучив различные исторические труды выдающихся учёных, автор данной статьи подробно рассказал об образе жизни людей в древнем Азербайджане.

Ключевые слова: археологические источники, памятники, первобытный строй, древность

Summary

The article "The ancient history of Agstafa in the archeological sources" deals with the archeological sources of different periods of history, primitive society confirming the antiquity of Agstafa. There are two world famous monuments? twenty six monuments famous in the republic and fourteen monuments of local importance in Agstafa region.

Using different historical sources of outstanding scientists the author deeply learned and told about the life of people in Azerbaijan in the old times.

Key words: archeological sources, monuments, different historical sources, author, old times.

